

ПРАВО НА ЗАХИСТ: ПРОБЛЕМИ І ПРОПОЗИЦІЇ

THE RIGHT TO PROTECTION: PROBLEMS AND SUGGESTIONS

Керевич О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Національної академії внутрішніх справ

Розглядаються питання забезпечення права на захист в ході досудового розслідування як засади кримінального провадження, визначено процесуальний статус окремих учасників кримінального процесу, що захищають свої інтереси або інтереси інших осіб.

Ключові слова: кримінальне провадження, підозрюваний, право на захист, процесуальний статус, захисник, повідомлення про підозру.

Рассматриваются вопросы обеспечения права на защиту в ходе досудебного расследования как принципа уголовного судопроизводства, определен процессуальный статус отдельных участников процесса, защищающих свои интересы или интересы других лиц.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, подозреваемый, право на защиту, процессуальный статус, защитник, сообщение о подозрении.

The questions of the right to defense during the preliminary investigation as principles of criminal proceedings, the definition of the procedural status of some of its stakeholders to protect their own interests or the interests of others.

Key words: criminal proceedings, suspect, right to protection, procedural status, defender, message suspicion.

Постановка проблеми. Забезпечення прав і свобод людини визначає розвиток більшості країн світу на шляху політичної демократії, економічного прогресу та співробітництва. Воно є одним із основних завдань процесу реформування українського суспільства, що набуває особливого значення в контексті європейської інтеграції України. Проголошення в Конституції України курсу на формування правової держави, визначення нею головного обов'язку держави як утвердження прав та свобод людини неминуче виводять на перший план проблему ефективності юридичного забезпечення прав людини, зокрема ефективності захисту цих прав.

Отже, сама концепція правової держави закладає об'єктивні передумови для конструювання й аналізу специфічного права людини на ефективний захист її прав та свобод. Тож подальше укріплення права особи на захист від кримінального переслідування як одного з фундаментальних прав людини сприятиме побудові й укріпленню в Україні справді правової держави, у якій би кожен міг почувати себе захищеним від беззаконня і несправедливості.

Держава, що декларує себе як правову, не має права цинічно нехтувати гарантованими своєю Конституцією правами і правом людини на захист порушених прав з огляду на принцип рівності прав громадян в державі. Так, відповідно до статті 7 Загальної декларації прав людини «усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність проблеми забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист не викликає жодних сумнівів, що зумовило значний інтерес до неї вітчизняних учених-процесуалістів, зокрема: Ю. В. Бауліна, Т. В. Варфоломєєвої, В. Т. Маляренка, М. А. Маркуш, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, Т. В. Омельченка, П. Д. Письменного, О. Д. Святоцького, Ю. В. Хоматова, П. В. Хотенця та інших.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, спрямованих на вивчення функції захисту в кримінальному процесі, статусу суб'єктів права на захист осіб, що представляють їхні інтереси, гарантії реалізації цього права та визначення напрямків удосконалення кримінального процесуального законодавства, значна кількість питань залишаються невирішеними.

Мета дослідження полягає в аналізі особливостей механізму реалізації права на захист у кримінальному процесі, виробленні пропозицій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Право на захист без перебільшення є одним з найважливіших інститутів кримінального процесу.

Досить сказати, що без нього неможливо реалізувати конституційну вимогу про здійснення судочинства на основі змагальності та рівноправності сторін. Не випадково новий КПК України містить більшу кількість положень, спрямованих на розширення права на захист і більш повне забезпечення інтересів підозрюваного.

Найбільш істотними з цих нововведень стали: право брати участь у проведенні процесуальних дій; під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; застосовувати з додержанням вимог КПК технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь.

Разом з тим, не можна не відзначити, що розширення права на захист часом проводиться однобічно, без урахування необхідності реформування інших інститутів українського кримінального процесу. У першу чергу тих, які пов'язані із забезпеченням прав жертв злочинів. Крім того, оновлення норм, що регулюють право на захист, не завжди супроводжується одночасним встановленням чітких законних рамок, меж його здійснення. Зрозуміло, це створює можливості для зловживання даним правом, що всерйоз загрожує вирішенню завдань кримінального провадження, а саме: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

З метою подальшого вдосконалення інституту права на захист, особливо у зв'язку з прийняттям такого важливого законодавчого акту, як новий КПК України та Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», хотілося б поділитися деякими міркуваннями.

У порівнянні зі ст. 21 КПК України 1960 р., деякі положення ст. 20 КПК України, більш вдало розкривають сутність такої засади кримінального провадження, як забезпечення права на захист. По-перше, позитивним є факт визнання у ст. 20 КПК України засудженого та виправданого як осіб, які мають право на захист і цей захист їм забезпечується з боку держави. Такий захист полягає у

надання йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК [2].

З цього приводу можна навести Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина А. П. Трояна щодо офіційного тлумачення положень ст. 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) № 9-рп/2012 від 12.04.2012 р. Конституційний Суд України вирішив: в аспекті конституційного звернення положення ст. 24 Конституції України стосовно рівності громадян у конституційних правах, свободах та перед законом у взаємозв'язку положеннями ч. 1 ст. 55, п. 2 ч. 3 ст. 129 Основного Закону України щодо захисту судом прав і свобод людини і громадянина та рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом треба розуміти так, що кожен, тобто, громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку в судах усіх юрисдикцій, спеціалізації та інстанцій, у тому числі й особа, яка засуджена і відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань [3].

Новий КПК України, без сумніву, містить низку позитивних моментів, покликаних сприяти максимально повному забезпеченню права особи на захист від кримінального переслідування. Однак повністю вирішити цю проблему, на жаль, не вдалося, оскільки деякі норми КПК потребують суттєвого доопрацювання.

Акт повідомлення особи про підозру має важливе юридичне значення: він є одним із засобів забезпечення невідворотності відповідальності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення; обґрунтована підозра надає можливість призначити цим особам справедливе покарання, відповідно до виду й тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; він є початковим етапом реалізації функції обвинувачення, а також забезпечення кримінальної відповідальності особи, винної в учиненні кримінального правопорушення; після повідомлення особи про підозру процесуальне становище цієї особи погіршується (її можна оголосити в розшук, відсторонити від займаної посади тощо) [4, с. 74].

Розглянемо детальніше питання про те, з якого моменту і в якому статусі особа, яка може бути потенційно причетною до вчинення кримінального правопорушення, отримує за новим Кодексом право на захист під час досудового розслідування. Таке право виникає одночасно з отриманням статусу підозрюваного. Згідно з ч. 1 ст. 42 КПК України, підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому ст. 276-279 КПК України, повідомлено про підозру, або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Повідомлення про підозру як одна з підстав для забезпечення права на захист є новацією в КПК України, головне завдання якої – якнайшвидше забезпечення особи права на захист. Згідно з ч. 1 ст. 276 КПК України, повідомлення про підозру обов'язково здійснюється у випадках: 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; 2) обрання до особи одного з передбачених цим Кодексом запобіжних заходів; 3) наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення [2].

Як бачимо, фактично вирішення питання про те, чи обирати до особи запобіжний захід чи ні, а також чи є отримані докази достатніми для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення на певній стадії провадження, повністю залежить від суб'єктивної оцінки ситу-

ації з боку слідчого, прокурора. Така ситуація обумовлена відсутністю в КПК чітких положень про те, які докази, чи яку їх сукупність слід вважати достатньою для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Європейський Суд з прав людини, практика якого відповідно до положень ч. 5 ст. 9 КПК України повинна враховуватись при застосуванні кримінального процесуального законодавства України, – оперує поняттям «обґрунтована підозра», котре, на наш погляд, є певним аналогом поняття «достатніх доказів для підозри». У своїх рішеннях Європейський Суд неодноразово зазначав, що наявність «обґрунтованої підозри» передбачає наявність фактів або інформації, які могли б переконати об'єктивного (неупередженого) спостерігача в тому, що відповідна особа могла таки вчинити злочин. При цьому вимога, що підозра має ґрунтуватись на обґрунтованих підставах, є значною частиною гарантії недопущення свавільного затримання і тримання під вартою (рішення «Нечипорук та Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року, п. 175) [5].

Часто слідчі не поспішають повідомляти особи про підозру, розслідуючи кримінальне правопорушення «за фактом» вчинення навіть у разі отримання фактичних даних, які могли б переконати об'єктивного спостерігача у можливості вчинення кримінального правопорушення певною особою і які мають розцінюватись як достатні докази для підозри цієї особи та для повідомлення їй про підозру.

Причиною такого стану справ є не лише велика завантаженість слідчих, котрі за КПК зобов'язані проводити досудове розслідування в усіх випадках отримання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ними обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення (ст. 214 КПК). Сприяє цій негативній тенденції й те, що, відповідно до ст. 219 КПК України, початок перебігу строку досудового розслідування у кримінальному провадженні пов'язаний саме з днем повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального проступку чи злочину. Тож, повідомивши про підозру, слідчий, у разі неможливості закінчити досудове розслідування в установлений строк, змушений буде вживати заходи для продовження цього строку (ст. 294-295 КПК), тоді як розслідування кримінального провадження «за фактом» не тягне за собою необхідності продовжувати строк досудового розслідування.

Реалізація підозрюваним своїх прав є вимогою про виконання обов'язків суб'єктів кримінального процесу, а виконання останніми своїх обов'язків є діяльністю з виконання приписів закону. У зв'язку із цим слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. У деяких випадках підозрюваному правову допомогу надають безоплатно за рахунок держави (ч. 2, 3 ст. 20 КПК України) [2].

Водночас не всі положення нового КПК України надають більших прав підозрюваному у кримінальному провадженні. Згідно з цим Кодексом поняття права на захист передбачає можливість для підозрюваного, обвинуваченого «...надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному судочинстві, користуватися правовою допомогою захисника». Однак пояснення не є процесуальними джерелами доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України) [2], а право на збирання доказів неможливо реалізувати цілком у разі перебування під вартою.

Відповідно до ч. 6 ст. 223 КПК України слідча (розшукова) дія, що здійснюється за клопотанням сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, проводиться за участю особи, яка її ініціювала, та (або) її захисника чи представника, крім випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової)

дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній.

Під час проведення такої слідчої (розшукової) дії присутні особи, що її ініціювали, мають право ставити питання, висловлювати свої пропозиції, зауваження та заперечення щодо порядку проведення відповідної слідчої (розшукової) дії, які заносяться до протоколу. Дане роз'яснення необхідно фіксувати в протоколі допиту, щоб згодом, якщо захисник буде порушувати порядок проведення допиту, спілкуючись зі слідчим, останній має право занести зауваження з цього приводу в протокол допиту, що буде констатацією факту порушень з боку захисника і підставою для притягнення його до дисциплінарної відповідальності [2].

Законом також визначений момент реалізації права на побачення захисника з підозрюваним. Так, відповідно до ч. 3 ст. 42 КПК України, підозрюваний, обвинувачений має право: 1) знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують; 2) бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення; 3) на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження [2].

Тут мова йде не про дозвіл побачення, а про момент побачення захисника і його підзахисного під час проведення слідчої (розшукової) дії – допиту підозрюваного. Неприпустимо переривати, наприклад, вільну розповідь підозрюваного для побачення із захисником, або, наприклад, після того, як слідчий поставив запитання підозрюваному, який, не відповівши на нього, покинув слідчу (розшукову) дію для побачення із захисником. До проведення слідчої (розшукової) дії або після її проведення слідчий не має права встановлювати дозвільні межі для їх побачення.

Слід погодитись із висловлюванням В. Т. Нора та М. В. Багрія, що в сучасних умовах удосконалення та розвитку кримінального процесу України важливого значення набувають положення, які торкаються суворого дотримання встановленого порядку провадження у кримінальних справах та процесуальних норм, які гарантують захист прав та свобод особи, інтересів держави та суспільства від злочинів, шляхом швидкого та повного розкриття злочинів, виявлення та притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які їх вчинили, справедливого судового розгляду та правильного застосування кримінального закону [6, с. 5].

Висновок. Звичайно, однією статтею важко охопити всі спірні аспекти регулювання та реалізації права на захист. Але їх відкрите обговорення буде тільки сприяти вдосконаленню механізмів забезпечення цього права. Право на захист може і має бути реалізоване суб'єктами кримінального провадження тільки в рамках закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 376 с.
3. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: govdocs.com.ua/docs/index-19346875.html.
4. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. Особлива частина / О. Ю. Хабло, О. С. Степанов, М. П. Климчук. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – 200 с.
5. Рішення Європейського Суду з прав людини «Нечипорук та Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon0.rada.gov.ua/laws/show/974_683.
6. Нор В. Т. Використання непрямих доказів у кримінальному судочинстві України: [монографія] / В. Т. Нор, М. В. Багрій. – Тернопіль: Пол-Інвест, 2011. – 206 с.